

JOAN REQUESENS I PIQUER

Una aproximació primera a *L'Atlàntida* de Jacint Verdaguer

Les pàgines següents les presento al lector amb les explicacions d'aquest primer paràgraf les quals n'han de condicionar i relativitzar-ne la lectura; d'aquí els tres mots inicials del títol. Una primera versió del seu contingut vaig llegir-la a Folgueroles en ocasió de l'any centenari de la mort del poeta el 7 de juny de 2002. Ara en presento una segona i no serà pas la definitiva si el temps em permet llaurar tota l'extensió del meu propòsit. Tinc aplegades dades¹ que farciran l'esquema que sumàriament consta, per ara, de les següents parts o capítols rellejadors de l'*Atlàntida*: I. *Fabula versus historia*; II. El cant primer: el tema, els personatges, la narració poètica; III. El pecat: l'incest i l'orgull; IV. El càstig: qui el rep i els seus executors; V. Déu i la seva Providència; VI. La profecia atlàntica: de Sèneca a Joaquim de Fiore; VII. Colom: l'executor profètic; VIII. *Res fabula versus res publica*: la dimensió política de Plató a Verdaguer; IX. La història, la religió, la política i la moralitat, doncs, de *L'Atlàntida*. Les pàgines ara estampades són, per tant, un tast d'alguna de les provances d'aquest conjunt, i són lliurades a la lectura i a la crítica de qui, benvolent, tingui per bona cosa fer-me'n observacions que des d'ara agraeixo coralment.²

1. En primer lloc, les idees de nova anàlisi que aportà el professor Roger Friedlein de la Universitat Lliure de Berlín en la seva comunicació al V Col·loqui sobre Verdaguer: «Sentit, figurat, tipologia i distanciament: la mitologia antiga a l'èpica verdagueriana» (*Anuari Verdaguer 2002*, pàgs. 383-397), i que per la seva acuitat bé mereixen de no ésser simplement aplegades al vol, ans al contrari. Després d'aquestes, aquelles altres de verdagueristes diversos i de les lectures i troballes meves posteriors.

2. Un agraïment que ha d'ésser consignat també envers els responsables d'aquesta publicació; i al professor Roger Friedlein, ja esmentat, que m'encoratjà en tenir coneixement d'aquest text.

Non dico per tutto questo che sia obbia a prestare orecchio alle favole degli antichi circa alle maraviglie del mondo sconosciuto e di questo Oceano; come, per esempio, alla favola dei paesi narrati da Annone, che la notte erano pieni di fiamme, e dei torrenti di fuoco che di là sboccavano nel mare.

(GIACOMO LEOPARDI, «Dialogo di Cristoforo Colombo e di Pietro Gutierrez», *Operette morali*)

Hay mucha confusión sobre la Atlántida. [...] Como dice Laury, nuestra vida es una escalera de mitos por la que uno sube dejándose algo en cada peldaño. [...] Cuando se lo digo a Laury él me dice que hay que olvidar todo eso y crear mitos nuevos en cada luna para poder seguir viviendo. [...] El mito suyo es ahora la Atlántida...

(RAMON SENDER, *Gloria y vejamen de Nancy*)

Gregori Maians, en el seu prefaci als *Avisos de Parnaso* de Joan Baptista Corachán —obra estampada a València en 1747—, ens ensenya amb la doctrina de les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla que els poetes inventen faules per delectar, per mostrar la natura de les coses i per moralitzar. Les primeres són perniciosas, les altres dues, útils. Maians dóna exemples de les primeres, les reprovables: esmenta les faules milenèsies —les de l'escola pre-socràtica de Milet—, «los libros de cavallerías, i también la *Atlántida* de Platón, originada, según se cuenta, de una plática que tuvo Solón con Psenofe Heliopolitano i Sonche Saíta, egipcios, la qual Solón empezó a trabajar; i no haviendo podido proseguirla por su vegez, la dejó imperfecta, [...] i después Platón continuó aquella fábula (que assí la llamó Plutarco, a quien sigo en esta relación de la *Atlántida*) i también la dejó imperfecta, aviendo muerto [...] trescientos quarenta i cinco años antes del Nacimiento del Salvador.»³

Ens trobem davant d'una casualitat: Gregori Maians aporta, de les faules quimèriques, dos exemples genèrics i un de concret, el de l'*Atlántida*. No

3. G. MAYANS Y SISCAR, *Obras Completas*, vol. V *Ensayos y varia*, Edición preparada por Antonio Mestre Sanchis, Valencia, Ayuntamiento de Oliva /Diputación de Valencia/ Consellería de Cultura, E. C., 1986, pàgs. 321-322. Maians ens parla d'una font que no esmenta Jacint Verdaguer, ni segurament la conegué: Plutarco. Cal, doncs, anar a PLUTARCHI CHLERONENSIS, *Moralia* in *De facie in orbe luna* (ed. LOEB Classical Library, vol. XII). En aquesta obra, a 941 A-F, Silla parla de la «gran illa enllà de la mar» de ponent a partir de l'illa homèrica Oigigia (HOMER, *Odisea*, VII, 243). Veg. Konrat ZIEGLER, *Plutarco*, Brescia, Paideia, 1965, pàgs. 256-261.

ens ha d'estranyar, doncs, que hom pensi tot seguit en l'obra homònima de Jacint Verdaguer. I Verdaguer remet també a Plató en el seu *Pròleg*⁴ recordant que «Soló anava a cantar lo gran fet geològic de l'enfonsament de l'Atlàntida quan la mort, per malaventura nostra, gelà ses inspiracions abans de nèixer».⁵

Verdaguer, 130 anys passats de les explicacions de Maians i desconeixent-les amb tota probabilitat, les corroborava i les desmentia a la vegada. Acol·lia confessadament la inspiració platoniana i assumia a la impensada la doctrina d'Isidor de Sevilla per a transformar l'antiga faula atlàntica, «toda ella pura ficció» com escriví Maians, en faula moralitzadora.

I. Fabula versus historia

Faula o història? Cal esbrinar aquesta disjuntiva que de bon principi deduïm del *Pròleg* verdaguerià estampat en l'edició *princeps* —o segona, si es compta la dels Jocs Florals— del poema. Abans, però, tinguem al davant les paraules d'Isidor de Sevilla.

«Els poetes anomenaren les narracions faules, del verb FARI [parlar], perquè no són fets existents, sinó sols ficcions explicades. [...] Els poetes compongueren faules, unes per delectar, altres segons la naturalesa de les coses, i altres encara per interpretar els costums dels homes. [...] Es refereixen als costums [...] per, a través d'una narració fictícia, trobar un significat veraç a allò que es fa [...] tot això es fingeix tenint present els costums humans per la finalitat que es pretén, una narració fictícia, però amb una significació veritable.»⁶

4. Per deixar clar a quina part del poema em refereixo en tot moment, faré servir les referències següents: *Pròleg; Intr.*, abreviació del cant «Introducció»; I, II, III, etc., per a cadascun del cant enumerats; 1, 2, 3, etc., per indicar els versos de cada cant; *Conc.*, abreviació per al darrer cant, «Conclusió. Colon».

5. Jascinto VERDAGUER, *La Atlantida*, Barcelona, Jaume Jepús, MDCCCLXXVIII, p. [x]; en l'edició crítica actual que tinc present —la feta per Pere Farrés, Vic, Eumo Editorial, 2002— pàg. [93]. A partir d'ara no detallaré cada vegada la pàgina del *Pròleg* que ocupa les següents, respectivament: [x]-XXIII, [93]-100.

6. «Fabulas poetæ a fando nominaverunt, quia non sunt res factæ sed tantum loquendo fictæ [...] Fabulas poetæ quasdam delectandi causa finxerunt, quasdam ad naturam rerum, nonnullas ad mores hominum interpretati sunt. [...] Ad mores [...] ut per narrationem fictam ad id quod agitur verax significatio referatur [...] quod totum utique ad mores fingitur ut ad rem, quæ intenditur, ficta quidem narratione, sed veraci significatione veniat» (ISIDORI, *Etymologiarum*, I, 40. «De fabula»: I, 3 i 6).

Verdaguer redacta aquest seguit de frases:

convençut de que sols a l'escalfor del sol de Grècia podia escriure's, vora les mateixes antigues fonts de la tradició [...] Les antigues cròniques de Catalunya i d'Espanya [...] m'ompliren la fantasia d'aquells fets que, de tan llunyers i embolcallats amb la calitja dels temps primitius, la història va oblidant i perdent-ne el compte, i en una obra escètica de Nieremberg llegí per primera vegada [...] l'enfonsament de la que tants savis geòlegs i botànics veuen jaient al fons de la conca de l'Atlàntic [...] Al farreny Montgó i al cap de Finisterre demaní ses llegendes mig oblidades ja, com los pobles que les dictaren, i al Betis i Guadiana records de les terres sumergides [...] Hauré deslluït i fet malbé aqueixes esbalaïdores tradicions, tresor de les centúries [...]

Aquests pensaments del *Pròleg* són la presentació dels que repetirà més d'una vegada al llarg de les notes del poema. Vegem-los: «Conta una tradició muntanyesa» (nota 3ra al cant I) i «Segons la tradició, després d'haver sabrejat l'hèroe francès als moros...» (3ra al II); aquí es refereix a l'espasa de Roland. «Entre les moltes obres d'art que són testimoni de la vida que en los segles moderns ha tingut aquesta bellíssima tradició...» (6na al II), ara es refereix al drac enroscat al taronger de l'hort de les Hespèrides (II, 146).

Són tres els testimonis que aplega en parlar de la serralada de l'illa d'Haití (1ra al III): «Los antics habitants de Santo Domingo tenien record d'un diluvi...», extret de l'obra de l'historiador Gonzalo Fernández de Oviedo, del segle xv-xvi, *Crónica de las Indias*.⁷ «Segons les tradicions locals, lo Yucatà estava unit a Cuba [...] Los habitants de la Castella d'or guardaven lo mateix record...», de l'obra *Études ante-historiques. Les Atlans* de Roisel (París 1874, per Germer Baillière). «Una altra antiga tradició conservada per los Amakona, poble africà, i que es refereix evidentment a aqueix cataclisme, qual trist record tan profundament degué gravar-se en la memòria de tots los pobles riberencs», segons un altre escriptor, M. de Froberville.

Verdaguer, en la nota 4ta al cant IX, escriu que Antonio de Herrera recollí en el seu temps, segle xvi-xvii, i consignà en l'obra *Décadas* (Madrid 1601) «lo record d'una raça de gegants...» i que en una vella història de les illes

7. A la Biblioteca Episcopal de Vic, el seminarista Verdaguer podia haver llegit aquest llibre (veg. Antoni PLADEVALL I ARUMÍ, «Les biblioteques de Vic en l'època de Verdaguer estudiant», *Anuari Verdaguer 1986*, pàg. 100).

Canàries també se'n parla «assegurant que al cim del Teide foren trobats ossos colossals...».

I en la 2na al cant X, copia d'un article un text «referent a aqueixa llegenda», la d'un altar al cap de Finisterre de Galícia (X, 125).

Més llarga i significativa és la 3ra del cant VII que cal copiar sencera:

Tempe. La tradició, d'acord amb la geologia, refereix que en època molt remota lo Peneu inundava la Tessàlia, país dels centauros, i que un terratrèmol separà l'Óssa de l'Olimp, obrint al riu un passadís fins al mar. Los mitòlegs afegiren aqueix fet a les ja nombroses gestes de son heroe predilecte; i, sols per referir-se a ell tan hermosa i veritable tradició, he fet parlar al Tempe entre les illes, llicència poètica que, ara, a mi mateix me sembla imperdonable.

La precisió lingüística apareix amb claredat. «La tradició» d'un cas antic és exactament explicat «d'acord amb la geologia», això és, per una ciència que corrobora la seva realitat i autenticitat. Capgirant els termes, Verdaguer ens diu que un esdeveniment que la geologia constata en la història és contat com a tradició. En el segon paràgraf usa la paraula «fet» –allò que he anomenat 'cas antic' i 'esdeveniment'– el qual s'ha vist, narrativament, enriquit pels «mitòlegs» quan l'han afegit a les heroïcitats d'Hèrcules. Així, doncs, ara tenim una barreja de tradició amb el seu fonament històric i de no història amb la invenció d'una acció de personatge inventat. El nostre poeta, però, enlluernat pel fet que «tan hermosa i veritable tradició» ha estat afegida a les grans accions d'Hèrcules, prest la fa seva. Després se'n penedeix, sense tantmateix esborrar-la del poema!, perquè és una llicència imperdonable mesclar amb la veu de les illes la d'un riu. Arrambem, però, aquesta darrera qüestió de preceptiva i mantinguem la concepció que Verdaguer manifesta aquí: entendre la tradició com a contalla amb un fons històric. Hi ha de més a més en aquesta nota i en la primera d'aquest cant VII, una altra paraula d'aquest camp semàntic que analitzem: «mitòlegs». La seva interpretació, pel context, no ve a dir-nos altra cosa que són els escriptors o recontadors d'invencions. Els de la nota primera quan contenen l'origen de les illes Equínades, i els de la tercera quan agreguen una heroïcitat més a les moltes d'Hèrcules. La significació, però, d'aquesta paraula no sembla anar d'acord amb el substantiu «mitologia» de la nota 10na del X cant:

Per refermar i aclarir nostra idea respecte al Déu que adorarien los primers espanyols, transcrivim les següents ratlles de l'obra de Carrasco sobre la mitologia universal.

Aquest autor ofereix una arplega de dades d'historiadors antics per arribar a una relativa certesa sobre la religió primitiva. La seva és una exposició llarga en la qual llegim consideracions com aquesta que de ben segur captà l'atenció del nostre poeta: «aunque no concedamos lo que pretenden algunos de nuestros modernos, que los antiguos españoles conservaron la tradición y culto primitivo del Dios verdadero, ni extendamos a estos tiempos lo que dice San Agustín, que algunos filósofos españoles conocían á un solo Dios; sin embargo, es preciso confesar que apenas nos quedan vestigios de la idolatría de España antes de la venida de los Fenicios». Són unes opinions entremig de les quals la paraula 'mitologia' pot entendre's com a sinònima de 'tradició'. El fet, però, és, en aquestes notes verdaguerianes a *L'Atlàntida*, l'escassa presència d'aquesta família lèxica (només 'mitologia' i 'mitòlegs') enfront dels altres mots, per la qual cosa, la deixo ara i aquí sense més anàlisi.

Els mots 'història' i l'adjectiu 'meravellós' són la clau explicadora de la nota 1ra del cant VIII:

Històries terribles d'est animal circulen pel Brasil, terra probablement veïna de l'Atlàntida, revestides d'un caràcter sobre tot punt meravellós.

Pot sorprendre, en aquesta darrera nota, la naturalitat amb què Verdaguer parla de veïnatge i de com la història pot ésser recoberta d'una pàtina meravellosa, però és tant com dir 'llegenda' en el sentit exposat per Arnold von Gennep: «Muchas leyendas locales del Diluvio, por ejemplo, se refieren á sucesos ocurridos efectivamente, y lo sobrenatural, lo maravilloso, se advierte sólo en la causa original y en el valor penal asignado al cataclismo». ⁸ Ni més ni menys, en detall, que la nota primera de Verdaguer al cant III; i la conjunció d'història i meravella en la primera del cant VIII. La característica, però, última i configurativa de la llegenda segons Arnold von

8. ARNOLD VON GENNEP, *La formación de las leyendas* (edició facsímil de 1914), Barcelona, Alta Fulla, 1982, pàg. 146.

Gennepe, és el fet d'ésser objecte de creença. Justament també és aquesta la nota rellevant que es desprèn de les paraules de Verdaguer, lapidàries, al final del primer paràgraf del *Pròleg*: «[...] antigues fonts de la tradició que les ruïnes dels pobles, l'oblit i el descreïment han estroncades». Calia parlar de «descreïment» en un context on tot és pura fantasia? Era il·lògic Verdaguer en aplicar un terme relacionat amb el concepte de fe en un llibre sense altre fonament que la fantasia secular acumulada, a més a més de la seva?

El vocabulari verdaguerià, doncs, és ben clar: 'tradició', 'cròniques', 'fets', 'la història', 'geòlegs i botànics veuen', 'llegendes', 'records' i 'tradicions'. I havent recordat el jesuïta pare Nieremberg, serà oportú de tenir també present el seu text per obtenir un altre mot implícit en els de Verdaguer. «Con estos ejemplos tan ciertos no era menester lo que escribe Platón y aprueba Tertuliano y muchos autores de estos tiempos, de que la isla Atlántica...». És a dir, amb 'els exemples' certs ja esmentats anteriorment sobraria fins i tot el que conta Plató... això és, un altre fet cert. O potser es pot llegir així: després de tants exemples certs ja no hi cal el fictici de Plató. De tota manera la lectura primera és la més segura, i en el context del *Pròleg* verdaguerià, després dels 'fets' de les 'cròniques', aquest és un altre 'fet' de 'la història'. Per tot això la pregunta ha d'ésser aquesta: què entenia Verdaguer per 'tradició', 'record' i 'llegenda'? Hom té la sensació que eren significats assimilats als dels altres tres mots, 'cròniques', 'fets' i 'història', per l'expressió final del primer paràgraf, just després del primer cop que parla de 'tradició': «[...] vora les mateixes antigues fonts de la tradició que les ruïnes dels pobles, l'oblit i el descreïment han estroncades.» Pel fet de deixar de 'creure' en elles, s'ha trencat la cadena de la seva transmissió natural, el fet de passar-les de veu en veu de pares a fills, i sols han perviscut en els llibres que ben pocs coneixen. Creia Verdaguer que era història l'enfonsament de l'Atlàntida?

La pregunta plantejada així de clara, reclama una reflexió més al detall. Vulgues que no la resposta condiciona el significat o missatge que Verdaguer volgué donar amb la seva obra. Ens serviran tres textos seus per esclarir-ho: uns versos, una confessió periodística i una carta.

Els versos

En el cant darrer del poema, llegim:

Llavors lo savi, amb màgiques paraules,
 les veritats esbrina que, entre faules,
 en rònecs pergamins ha espigolat (*Conc.*, 31-33)

És només, l'oposició entre 'veritat' i 'faules', una coincidència lèxica per raons poètiques? Potser sí. Però també pot ésser una precisa diferenciació ben calculada.

El text periodístic

La confessió periodística la recollí l'escriptor Luís Alonso en *El Imparcial* de Madrid el 10 de desembre de 1888. Cal, però, mesurar aquest text. Segons el professor Pere Farrés el diàleg transcrit hauria estat fruit d'una trobada pels volts del 1879. Pel que fa a l'exactitud de la transcripció del fragment següent el mateix Alonso ens en dóna la mesura: «Tengo flaquísima memoria y la costumbre de no tomar notas más que en el viaje, y nada recordaría de aquella entrevista [...] si no hubiera tenido, como tuve, el buen acuerdo de vencer mi pereza e infringir mi costumbre, apuntando el propio día, a modo de croquis, así el lugar de la escena como las figuras y sus dichos.»⁹ Les paraules de Verdaguer són aquestes: «Había caído en mis manos un libro, *De lo temporal y eterno*, del sabio jesuita P. Nuremberg [sic], donde se trata del terremoto o catástrofe que hundió aquella tierra, y donde se cita a Platón, que fue el historiador de *La Atlántida*. Esto me inspiró la idea de una leyenda o narración».¹⁰ No cal dir que aquests són pensaments de Verdaguer, encara que la literalitat dels mots sigui de Luís Alonso. Ara bé, tot i això hi ha una semblança bàsica amb els versos copiats abans. La distinció entre realitat i fantasia. Si en aquells les paraules són 'veritat' – 'faules'; aquí, són 'l'historiador' Plató i el poeta, ell mateix, que s'inspira per a fer una 'leyenda o

9. LUÍS ALONSO, *Las letras y las artes en Barcelona. Mossen Jacinto Verdaguer*, dins «Luís Alonso i Manuel de la Cruz, dues entrevistes amb Verdaguer», a cura de Pere FARRÉS, *Anuari Verdaguer* 1987, pàg. 214.

10. *Ibidem*, pàg. 216.

narración'. A continuació Verdaguer diu encara: «pero empecé la carrera eclesiástica, me entraron escrúpulos de pensar en *hespérides* y cosas paganas, y lo dejé.»

La carta

És la que Verdaguer adreçà a Jaume Collell el 30 de desembre de 1878:

La idea de *L'Atlàntida* me vingué realment d'un capítol del *Temporal y eterno* en què parla de les grans catàstrofes del món, molts anys abans de somiar fer lo poema ni en dedicar-me a la poesia. És una de les primeres impressions fortes que he tingut en mon freqüent tracte amb los llibres, que m'entrà barrejada amb les rondalles de gegants e illes llunyes encantades, en la que tots creïem en la infància, i se m'ha engrandit després, en lo cervell, amb totes les fantasies de la joventut: los espectacles de roures esberlats pel llam, d'aiguats com lo de Vic, del que en vaig escriure sis poesies que he perdut, i de tots los desastres i temporals que he hagut de presenciar en mar i en terra.¹¹

La semblança és quasi total en les frases referides a l'obra del pare jesuïta, però en aquest escrit a l'amic hi encontrem altres detalls biogràfics rellevants que es barregen amb la dada ja coneguda: és tota la segona part del fragment. Una vegada més queden contraposades la realitat i la fantasia. Aquella són «les grans catàstrofes» i els espectacles de llams al bosc, l'aiguat de Vic del 8 d'octubre de 1863 més «tots los desastres i temporals» que ha presenciat «en mar i en terra»; aquesta, la part de la fantasia, són les «rondalles de gegants e illes llunyes». Més clarament encara: les creences infantils que foren engrandides «en lo cervell amb totes les fantasies de la joventut». Potser podem entendre que aquest creixement fantasiós barrejat —és el verb que fa servir— amb la història atlàntica que li produí una de les més fortes impressions, generaren la construcció literària, la «leyenda o narración» segons el text periodístic.

Segurament que en aquest punt hi escauria un diagrama que visualitzés pla bé l'ús, en el text i context de cada paràgraf del *Pròleg* i de les notes, dels sis mots bàsics ja assenyalats, però la conclusió ens duria a l'afirmació següent. La creença de Verdaguer en el món atlàntic era paral·lela, fins i tot goso dir

11. *Epistolari de Jacint Verdaguer* (a partir d'ara EJV), vol. II, Barcelona, Barcino, 1967, pàgs. 113-114.

que era idèntica a la que tenia de les narracions bíbliques del llibre del *Gènesi* en el context catòlic d'aquells anys. No es qüestionava la seva historicitat, es donava per certa i sobreentesa a tothora per tothom. L'esforç interpretatiu que s'hi dedicava era per treure'n el valor paranètic o allisonador. L'exemplaritat que pot deduir-se de la narració poetitzada, exemplaritat religiosa i no solament moral, invalida la 'faula' (pura invenció) i consolida la 'tradicció' (retall d'història). Per això mateix pot afirmar-se que Verdagner, tot i desconèixer els textos de Maïans i d'Isidor de Sevilla, segueix Plató en un sentit històric i Isidor en un sentit moralitzador de tal manera que una, diguem-ne, història-faula és una autèntica 'llegenda' —en el sentit d'Arnold von Gennep— que ens allisona.

També és veritat que Verdagner va emprar una altra vegada la paraula 'llegenda', que jo conegui. En una carta de l'any 1884 adreçada al seu protector Claudio López, escriu un parell de ratlles després de la signatura: «Lo del cólera pertenece ya a la historia, tal vez a la historia de la fábula, como el volcán del Canigó». ¹² Els seus editors ens assabenten d'una passa en la tardor d'aquell any i de la curiosa notícia, apareguda a la premsa, d'un volcà a la pirinenca muntanya, de la qual cosa Verdagner en parla amb ironia. Al marge, però, de les dades del moment, en aquesta carta es contraposen 'la història' i la 'faula' en el mateix sentit que es desprèn en llegir el poema atlàntic.

El bell estudi del professor Pere Farrés entorn de les fonts atlàntiques de Verdagner, analitza aquesta qüestió i es fixa en dos articles que el jove poeta —som al començament dels anys seixanta, quan encara no té els vint anys— recull en còpia extensa, en un dels quals es defensa argumentadament l'existència de l'Atlàntida des de la botànica. I tot i que l'altre article afirma el contrari, Farrés considera, encertadament, que «de la lectura de la còpia manuscrita de Verdagner [del primer article] se'n dedueix que no en podia treure gaire cosa més que la confirmació, per via científica, de l'existència de l'Atlàntida i de la seva desaparició sota l'oceà; confirmació que podia creure suficient per fonamentar el seu poema». ¹³ Aquesta afirmació de Pere Farrés l'arrodoneix de manera plena el mateix Verdagner, si sé llegir encertadament

12. EJV, IV, pàg. 192.

13. Pere FARRÉS, «Les fonts de *L'Atlàntida enfonsada*», *Anuari Verdagner 1992*, pàg. 62. Haveu-ne ací el paràgraf inicial (normativitzat ortogràficament): «Aquí la tradición revestida de formas más graves se produce con toda la severidad de una narración histórica. Critias, en su mocedad, había

la nota 7na al cant II, conjuntament amb les seves últimes estrofes. En ella Verdaguer copia un fragment del *Timeu* de Plató i el presenta dient: «Tant per justificar la idea primordial del present Poema (mostra de nostre pobre enginy literari) com per aclarir aquest passatge, lo més important de la història dels Atlants, transcriuré lo que ens recorda Plató en son *Timeu*». Tres qüestions hi ha en aquestes ratlles. Primerament podem entendre-hi que l'obra de Plató dóna la raó bàsica del tema poètic triat. Si el 'justifica', ¿no voldrà dir-nos que ofereix el fonament històric sobre el qual, segonament, Verdaguer basteix una construcció literària malgrat el seu «pobre enginy», és a dir, l'expansió de la seva fantasia? Tercerament, ho fa per deixar ben clar el passatge concret d'aquest cant, el referit a la «història», i aquest és el mot triat!, dels Atlants.

Fixem-nos ara en les estrofes finals del II cant. Les Hespèrides rememoren les paraules del seu pare Atlant al llit de mort vaticinant les darreries del seu món i que no són altres que, glossades, les trobades per Verdaguer en el *Timeu* platònic:

Demà [...] / no sabran dir [...] nostre nom (II, 181-182);

I al fer-se esment de savis [...]
 se giraran un dia los ulls a sol ixent,
 i oblidaran [...] els nous mestres
 que alguns astres del món sortiren d'Occident (II, 185-188);

Mes no [...]
 esbombarà pèls segles la glòria dels Atlants
 los que a Egipte deixàrem del món en lo mestratge
 pus ans de Grècia nàixer érem ací gegants (II, 189-192).

Són paraules clau sumades a les que hi ha en el primer assaig, *L'Espanya naixent* o manuscrit de can Tona, en els versos del cant «L'hort de les Hespèrides»:

---

gozado con su padre Adrópidas de la intimidad de Solón, el legislador de Atenas y otro de los 7 sabios de Grecia]. Había oído del mismo ciertas relaciones q[ue] su memoria había conservado preciosamente, y en su vejez las transmitió a su nieto Critias, niño a la sazón. El divino P[latón], desenterrando a los antiguos recuerdos, en los diálogos q[ue] intituló el uno, Timeo, y el otro, Critias, pone en boca de uno de sus interlocutores, Critias, bisnieto de Adrópidas, la relación de los coloquios [...]

(Ms. 374/IV, f. 78, Biblioteca de Catalunya).

Y assí caurem, ahon jamay caygueren altres,
 lo poble que ensenyàrem [Grècia] en nostra anada a orient,
 ab nou alè de vida, aqueix, de tots nosaltres
 los ossos y las cendras ha de donar al vent,
 com si's dassen vergonya, negaran nostre nom
 y no sabran los savis d'hon éram ni qui som. (109-112, 118 i 120)

El fragment del *Timeu* parla de la grandesa de Grècia i, en el *Pròleg*, Verdaguer confessa «que sols a l'escalfor del sol de Grècia podia escriure's» el seu petit llibre. Si, doncs, analitzem amb deteniment els mots que són pòrtic dels versos, veurem que hi assegura que aquells fets, «de tan llunyaners i embolcallats amb la calitja dels temps primitius, la història va oblidant», però que avui, ja molt més ençà de les paraules escrites pel pare Nieremberg, «tants savis geòlegs i botànics veuen jaient al fons de la conca de l'Atlàntic». I si bé mirem l'estructura del *Pròleg*, exceptuant-ne els tres darrers paràgrafs, hi veurem calcada l'explicació del folklorista Arnold von Gennep: els tres primers contenen el tema històric d'un antiquíssim esdeveniment; el quart parla de la valoració dels fets decretats per Déu: hi havia corrupció i separà aquell món de la resta; en els dos següents s'expressa la seva lluita, la de Verdaguer, per confegir el poema; i el setè paràgraf el configura com una repetició del treball d'informació —«Al farreny Montgó i al cap Finisterre demaní ses *llegendes* mig *oblidades* ja»— i repetició més exacta de la valoració 'sobrenatural', com diu A. von Gennep; el penúltim paràgraf és l'autocomparança del poeta amb el treball ingent dels Atlants alçapremant pedres immenses i ell apilant alexandrins; i en el darrer, ja fet el poema, només li resta que lliurar-lo confiat a la pàtria.

Verdaguer no podia deixar de banda un dels punts fonamentals dels preceptistes literaris del seu temps: tot poema èpic calia que es fonamentés damunt de la veritat històrica i després, d'escreix, tot el brodat de la fantasia. El fonament històric era l'únic que podia justificar la seva pretenció de narrar el descobriment d'Amèrica com una acció dirigida per la Providència divina. El Déu de Verdaguer no juga fent veure que dirigeix els passos de Colom perquè el poeta pugui organitzar la seva lògica narrativa, això és: inventar una falsa història exigida per la versemblança literària i després fer que Déu vingui a dissimular-ho.

Per tot això no em sembla pas que vagi desencaminat si repeteixo que Verdaguer segueix Plató en un sentit històric i sobre d'ell basteix un sentit moralitzador de tal manera que una, diguem-ne, 'llegenda', autèntica història en el seu centre, és una faula segons la significació d'Isidor de Sevilla perquè dóna una lliçó o moralitat.

També és en el *Pròleg* que Verdaguer ens presenta el motiu o tema de fons del poema. «En una obra ascètica de Nieremberg llegí per primera vegada, entre els grans càstigs amb què Déu ha flagellat la terra...» Aquesta referència no és simplement un dir-nos que l'impressionà la seva descripció i que, per tant, cal col·locar-la a l'inici de la concepció del poema, sinó que també és la justificació del contingut de fons que li ha donat. És un enfonsament que Déu obrà com a càstig i el per què del càstig: la «[...] Atlàntida, aqueix pont llevadís que Déu trencà per incomunicar en èpoques de corrupció los mons». El mal estès en un continent féu que Déu el tragués d'enmig dels altres. També, en el *Pròleg*, ens assabenta com esbrinà quina mena de signe en tenim encara de tot plegat: «voregí les Açores i altres illes atlàntiques que, com a pilastres del gran pont romput, ensenyen encara el front ratllat pel llamp de la venjança divina». De què calia que Déu es vengés? Aquesta és la incògnita del tema anunciat que s'explicarà en els versos del poema.

S'ha dit algunes vegades que l'acció humana en *L'Atlàntida*, l'element pròpiament èpic, hi és reduït al mínim per deixar pas a la descripció d'un món enfonsant-se. S'ha afirmat que el protagonista central, més que no pas l'Hèrcules separador de l'Àfrica d'Europa a cops de clava, ho és la naturalesa enfurida, des del foc dels Pirineus a l'aigua bramanta que tot ho sepulta. Penso que el protagonista central és el càstig diví amb els seus efectes devastadors. Per això és una descripció abassagadora, dominadora per damunt dels altres elements del poema. La seva magnitud ha de fer comprendre la grandesa de qui així ho ha disposat. Déu castiga i el càstig seu no té mesura humana: s'imposa la màxima hipèrbole possible.

El mateix Verdaguer ens proporciona la pauta per a aquesta lectura. Es trobà des de ben jove fascinat per «l'espectacle sempre nou de la naturalesa que amb les coses més petites dóna imatge de les coses més grans» (*Pròleg*). Un càstig imposat per Déu és superior a tot altre, i per parlar-ne, sols pot fer-se amb imatges que, restant malgrat tot petites, evocaran «les coses més grans», és a dir, les accions de Déu. Els meus versos, es diu Verdaguer, són minúscules

estampes poètiques de la naturalesa desfermada perquè emmenin a la superioritat de la decisió divina. Tant és així que el mateix pecat o pecats que provocaren la ira divina resten petits, menudes enumeracions, al costat de la descripció del flagell.

Per a Verdaguer no hi ha uns fets protagonitzats per un heroi grec. És una feta de Déu a través de les mans d'Alcides-Hèrcules.¹⁴ El Déu del Judici Final de l'absis de la catedral fortificada d'Albí i el de l'infern de Dante.¹⁵ Podem dir que no és res més que l'ampliació de l'ensenyament concís que havia rebut a les aules del seminari: Déu, causa primera, obra a través de causes segones.

Més aviat afirmo que el poema no té centralment el descobriment d'Amèrica. Més aviat esdevé només el motiu redaccional per parlar de l'enfonsament i per tant proposo una lectura que comenci pel pecat i el càstig, motius, al seu torn, justificadors de la desaparició del continent atlàntic. I com a torna esclaridora de la meua interpretació, em sembla que puc aportar aquestes altres paraules del *Pròleg*: «Aqueix [Colom], aterrant les columnes del *Non plus ultra* i esqueixant la cortina de la *Mar tenebrosa*, me semblà la

14. El personatge «Àngel exterminador» també forma part del disseny executor de Déu en un altre pla, que ara deixo de banda.

15. Més d'una volta s'ha plantejat la ferotgia del Déu de *L'Atlàntida* i no em sembla que ho sigui pas més ni menys que la plasmada en la *Divina Commedia*:

perché non dentro della città roggia
sono ei puniti, se Dio li ha in ira?» (Inf., XI, 73-74);
«O vendetta de Dio, quanto tu dei
esser temuta da ciascun che legge
ciò che fu manifesto alli occhi miei!» (Inf., XIV, 16-18);
«Oh potenza di Dio, quant'è severa,
che cotai colpi per vendetta croscial» (Inf., XXIV, 119-120).

No solament és 'ira' el que aboca Déu damunt dels condemnats, sinó també 'venjança'. Podríem fer el paral·lel entre el poeta del tres versos del cant XIV de l'*Infern* i el del poble de Folgueroles. El florentí ha descendit al tercer estatge del setè cercle, el dels condemnats per violència contra Déu i contra la seva obra. Qui no temerà la venjança divina, si sé expressar en els versos l'horror que he vist! ¿És l'exclamació de Dante tercerejant la feresa del foc: «che legge ciò...»; o ho és de Verdaguer rimant l'espant d'una terra enfonsada, amb «la ploma per escriure-hi» (IV, 85) amb la tinta de la mar sepultadora? «Tutto il canto è dominato dall'ammirazione adorante per l' "orribil arte" della divina giustizia, che campeggia in tutto l'inferno. Ma in modo più evidente nel girone dove sono punite con il fuoco "d'anime nude... molte gregge" (1-27)» (comentari de Carlo Dragone a DANTE ALIGHIERI, *La Divina Commedia*, Roma, Ed. Paoline, 1982, pàg. 169). Oï que es podria parafrasejar de *L'Atlàntida*?

més gentil corona del poema». Com si ens vingués a dir el seu autor: acabaré de recantar poèticament un dels «grans càstigs amb què Déu ha flagellat la terra» (*Pròleg*) amb l'acció bona o salvadora a través del valeros almirall, portador de

l'arbre sant de la Creu a altre hemisferi,
i el món a la seva ombra reflorir (*Conc.*, 175-176).

I unes altres encara: quan, també en el *Pròleg*, Verdaguer explica com s'afigurava els atlants i les seves malifetes i la seva condemna, ho rebla escrivint: «i, no cal dir-ho, mon poema s'acabà per ell mateix», com si confessés que ell i el tema de l'enfonsament ja són u, o que el tema s'imposa al seu cantor. Dient-ho proporcionadament a la complexitat del poema: per justificar el desastre de la terra atlàntica calia afegir-hi un poderós motiu: el pecat i el càstig merescut i, ja tot plegat, encastar-ho en la providencial disposició divina de configurar Espanya —segons la interpretació del professor Carles Miralles—¹⁶ i el seu imperi amb l'encàrrec d'evangelitzar i cristianitzar el nou món i convertir-lo així en l'antítesi del condemnat. Colom, com Hèrcules i tots els personatges, no és res més que un instrument a les mans de la Providència divina; si aquells ho són per al càstig, el navegant ho serà per a la cristianització salvadora.

II. El pecat

El pecat és a l'arrel de l'esfondrament atlàntic. Verdaguer ens el fa present un cop i un altre en els versos. D'entrada s'escau, indefugiblement, estudiar el que també podríem anomenar la font o fonts del tema 'pecat', puix que massa de pressa pensaríem en el seu estat clerical i en la tradició bíblico-cristiana. Darrere del 'pecat en l'Atlàntida' hi ha la tradició clàssica en primer lloc, i només en un segon coincideix amb la bíblica.

Penso que el 'pecat' com a tema és un dels pilars que sosté l'estructura interna de *L'Atlàntida*. Presència del mal, judici diví, càstig: l'enfonsament d'una terra. Els personatges desencadenadors d'aquesta història: els fills d'Atles.

16. Carles MIRALLES, «L'arbre i la lira», dins *Homenatge a Antoni Comas. Miscel·lània in memoriam*, Barcelona, Facultat de Filologia/Universitat de Barcelona, 1985, pàg. 290.

Per això mateix, ells són també un pilar de la trama de l'obra i neguitegen Verdaguer fins ben bé a la vigília de cloure'n la redacció final. En una carta al seu amic Jaume Collell, datable a les acaballes del desembre de 1876, li diu des de Barcelona: «A casa teva tindràs un llibre meu, francès, titolat *Les Atlants*; si me'l vols portar me'n faries molt favor».¹⁷

Una consideració s'imposa damunt del tema del pecat. No costa gens de pensar que en la ment cristiana de Verdaguer la constatació del mal en els textos clàssics que tot seguit repassaré, no feia altra cosa que enfondir-li la pròpia creença, aquella que arrenca d'un primer pecat universal i hereditari segons la teologia que estudiava. La redempció cristiana era tot un pla diví per delir el mal de l'origen, salvar el gènere humà i repartir bons i dolents entre cel i infern. Verdaguer descobria una consciència del pecat original i del diluvi bíblics en la literatura pagana. Una raó més, no sols per a fonamentar religiosament el seu poema, sinó també, indirectament, per decantar-lo a la creença històrica de l'enfonsament de l'Atlàntida. Francament, un cert sentit elemental m'ho fa pensar així. Mirem-ho des dels seus ulls en el darrer quart del segle XIX: ell, un ex-alumne d'un seminari tridentí. I després de tenir present això, també la seva constant delera d'informar-se. No era, aquesta, una credulitat necessària fins i tot a la seva ànima de poeta? Podia fer una separació conscient i absoluta entre les seves creences i allò que trobava en Plató i en Ovidi? Ho considero quasi impossible.

El professor Pere Farrés ens fa saber que entre el 1865 i 1867 Verdaguer copià un fragment de la primera metamorfosi ovidiana, avui conservat en el Ms. 374/IV de la Biblioteca de Catalunya.¹⁸ D'aquest manuscrit n'hem de retenir la decisió divina provocada per la mala conducta dels humans.

Els dístics ho diuen així:

[...] qua terra patet, fera regnat Erinys;
 In facinus iurasse putes [...] /
 [...] arreu on la terra s'estén regne la ferotge Erinis;
 Els diríeu tots conjurats en el crim [...] (I, 241-242).

17. EJV, I, pàg. 217.

18. Vcg. P. FARRÉS, «Les fonts de *L'Atlàntida enfonsada*», op. cit., pàg. 49; també Maria CONDEMINAS, *La gènesi de «L'Atlàntida»*, Barcelona, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, 1978, pàg. 92.

El diluvi posterior decretat per Júpiter és el càtig congriat damunt la terra per

[...] quantum noxæ sit ubique repertum / tots els crims que arreu hi trobà
(I, 214).

Acabo d'esmentar el primer cant de les *Metamorfosis* d'Ovidi, però en la mateixa època que en copià un fragment, també ho féu de quasi tot el diàleg *Críties* de Plató. Si aquell en francès, aquest el tragué d'una versió llatina; es troba en el mateix Ms. 374/IV. I, cronològicament parlant, el pes del *Críties*, Verdaguer el deuria considerar superior per ésser anterior, com a testimoni valorable, als dístics d'Ovidí. Era més antic i també asseverava clarament que quan entre els fills d'aquella virtuosa i extraordinària terra atlàntica germinà el mal, Zeus, el déu dels déus, convocà els seus consemblants divins i els notificà el càstig que mereixien els seus fautors.¹⁹

Dues qüestions hem d'estudiar a partir del diàleg dels déus: el seu contingut i el vocabulari inicial de la narració.

És curiós el paralelisme que Verdaguer segurament copsaria entre la degeneració dels fills atlàntics i uns versets del llibre del *Gènesi*. La part de natura divina que tenien s'afeblí a mesura que es barrejaren un cop i un altre amb éssers de natura sols humana, fins que les nostres passions els dominaren, conta el diàleg de Plató (*Críties*, 120d - 121a-b).

El llibre bíblic narra això: «En aquell temps, i més tard encara, hi havia gegants a la terra, perquè de la unió d'alguns dels fills de Déu amb les filles dels homes en van néixer herois, homes de renom des dels temps antics» (Gn 6, 4).

Tot i que aquesta transcripció sigui en la nostra llengua i a partir de l'original hebreu, no podem perdre de vista que Verdaguer la coneixia en el llatí de la *Vulgata* que cal tenir present en la confrontació de textos. És aquesta: «Gigantes

19. Aquest és el final truncat del diàleg platònic: «Ara bé, Zeus, el déu dels déus que regna per les lleis, com que té la capacitat d'observar totes aquestes coses, veient de quina manera aquella noble dinastia s'havia tornat miserable, decidí infligir-los un càstig per tal que tornessin al bon seny i visquessin amb moderació. Va reunir tots els déus en el més noble dels seus palaus, el que està bastit al bell mig de tot l'univers, des d'on contempla tot el que s'esdevé. I, havent-los reunit, els digué...» (PLATÓ, *Diàlegs*, vol. XVIII. *Timeu. Críties*. Text revisat, traducció i notes de Josep Vives, Barcelona, Fundació Bernat Metge, MM, pàg. 188).

autem erant super terram in diebus illis: posquam enim ingressi sunt filii Dei ad filias hominum, illæque genuerunt, iste sunt potentes a sæculo viri famosi».

Aquests són els punts on cal parar atenció. Primerament, dels versets bíblics 2 i 4 –molt semblants– prenc el ja transcrit perquè en ell hi ha la concentració temporal que permet una lectura elíptica de la frase central que cal entendre així:

després que les filles dels homes, per acoplament amb els fills de Déu, engendressin els herois –homes famosos de temps antics–, aleshores, en aquells dies, hi hagué gegants sobre la terra.²⁰

Per a la fantasia d'un poeta com Verdaguer, el verset bíblic coincidia amb el *Crities* de Plató, on el déu Poseidó es casà amb la humana Clito i engendrà deu reis presidits pel primogènit Atles, de qui per generacions naixia el rei en cap de l'illa atlàntica (*Crities*, 113c - 114d). Ovidi és molt més breu, només parla de gegants quan arribà l'edat de ferro :

Neue foret terris securior arduus æther,
 Affectasse ferunt regnum cæleste Gigantas
 Ataque congestos struxisse ad sidera montis /
 I perquè no fos més segur que les terres l'èter altívol
 Volgueren atényer el regne celeste els gegants
 I amuntegaren vers l'alta estelada salmers de muntanya (*Met.* I, 151-153).

Segonament, l'expressió última del verset del *Gènesi* és redactada així:

aquests són el valents (herois o poderosos) / *potentes*, homes famosos des de l'antigor / *a sæculo*.

Als ulls de Verdaguer aquesta afirmació coincidia amb la memòria que en feien els autors antics i per això ell parla del «ressò d'un nom» (el dels Atlants) esduït al pas de les generacions, des de l'esborrany de prosa de *L'Atlàntida enfonsada* fins al *Pròleg* on totes les tradicions del món atlàntic «l'oblit i el descreïment han estroncat».

20. Tinguem present que la primera versió catalana transcrita –treta de la «Bíblia Catalana, Traducció Interconfessional»– correspon a una que explicita la causalitat amb la conjunció 'perquè', mentre que la *Vulgata*, i altres traduccions, no l'evidencien pas tant explícitament.

Tercerament, el següent verset del *Gènesi*, el 5, sense cap lligam explícit amb el precedent, explica que Déu veié créixer la maldat humana i decidí castigar els homes. Plató, en el *Críties*, explica que els descendents d'Atles, pels seus pecats meresqueren el càstic de Zeus, i Ovidi parla que de la sang vessada per Júpiter en esclafar els gegants, en nasqueren homes que feren el mal (*Met.* I, 155-165). Si ens fixem en el redactat de la *Bíblia* i les paraules d'Ovidi, tot i que Verdaguer segurament no arribà tant lluny confrontant-les –i a més el text d'Ovidi el tenia copiat en francès–, hi trobem una coincidència –que també, evidentment, sura en la tradició– en el seu significat, més que no pas en la materialitat dels mots: la *Bíblia* diu aquestes paraules:

quod multa malitia hominum esset in terra, et cuncta cogitatio cordis intenta esset ad malum omni tempore / creixia la malícia dels homes a la terra i d'un cap a l'altre del dia només pensaven a fer mal;

Ovidi, aquestes altres:

in facinus iurasse putes / els diríeu conjurats en el crim.

Fixem-nos en la segona qüestió que ens planteja el *Críties* platònic, el lèxic de la narració. Ja he dit que el text copiat per Verdaguer era en llatí i comença amb aquestes paraules:

Quum Solon cogitasset illa carminibus suis inserere...

«Aquella narració que Soló pensava inserir entre els cants (himnes o poemes)...» Poemes èpics. La tradició de narracions antigues amb l'abillament poètic. En el text grec llegim «τῆν αὐτοῦ ποίησιν [...] τῷ λόγῳ (*ten autou poiesin [...] to logo*) / en els seus poemes [...] la narració» (*Críties*, 113a). Forma, la més ajustada i noble per a retornar a l'antigor. Versos èpics que Verdaguer també havia de cisellar per al mateix tema clàssic. De fet llegim que el mateix Plató, quan donà la paraula a *Críties*, li féu avinent que parlés com a poeta, puix així ho havia fet el seu predecessor, Timeu: «ἐν αὐτῷ ποιητήζ (*en autó poietés*)» (*Críties*, 108b). Cal narrar uns fets en forma de 'càntics' i així ho reprèn Verdaguer quan en el cant introductori de *L'Atlàntida* el narrador dóna la paraula a l'ermità que ha acollit el jove naufrag, Colom,

i aleshores «tot barreja sa música al gran càntic» (*Intr.*, 154). I quan l'ermità fineix la seva pròpia introducció abans d'iniciar el relat invocant Déu, ho fa perquè aquest doni «...alè a mon càntic» (I, 101).

Si demanem a Verdaguer quin o quins foren els pecats que seleccionà, obtindrem per resposta els clàssics de l'orgull i de la violència i de la cobdícia. A *L'Atlàntida* cal cercar la seva recreació i novetat. Al cant II, hi ha l'anunciació del mal:

Mes, qui ho diria al veure-la tan bella! en sa platxèria
lo cranc d'un pecat negre va rosegant-li el pit,
i entre els humors corruptes que en brollen i matèria (II, 85-87)...

El cant III ens presenta els Atlants i amb ells en principia la descripció. El primer quartet ja n'és la primera imatge:

Altívols com los roures i alzines bracejantes (III, 3)

i el tarannà:

[...] Som tan ferrenys com tu! [diuen al seu déu Poseidó] (III, 4),

la bravata del gegant. I vers a vers, des d'aquest inici del cant, Verdaguer ennegreja els fills d'Atles.

Es troben aplegats al temple de son déu i «com de cent fúries presos» (III, 7) tot és baladrejar. Un se n'alça «que és de l'àngel caigut imatge viva» (III, 9) i té veu de tro (III, 12). Crida als altres anomenant-los Titants –fills d'Urà i de Gea, els qui simbolitzen les forces brutes de la terra i, per tant, els desitjos terrenals en estat de revolta contra l'esperit²¹ i pel tremolor del sòl tem que s'endarroqui «la torre de nostre orgull» (III, 15).

Es descriu la terra en imatges fosques i s'anuncien calamitats ingents fins al punt –vers superb de Verdaguer–

[...] que un infant,
al veure d'aqueix dia la llum en terra nostra,
ha reculat al ventre, de por esgaripant (III, 30-31).

21. Veg. Paul DIEL, *El simbolismo en la literatura griega*, Barcelona, Labor, 1985, pàg. 97.

Els Atlants d'arreu vinguts contenen els senyals del terrible futur que ja entrelluquen. El primer a parlar explica que un dia el fill li plantà cara i el va matar (III, 41-45), i confessa la seva culpa en uns versos que es converteixen en l'anunci del destí del continent. Una veu divina en la nit li passa comptes, i els mots que entremig hi ha són: «crim» (III, 68), «perdó» (III, 64) que demana el pare, i el càstig decidit pel «braç» (III, 64-65) diví «per esborrar eixa taca» (III, 69) amb una inundació marina que farà desaparèixer tot el que era seu. La confessió acaba, en les paraules d'aquest Atlant, així:

i encara famolenca la mar brama
venint; potser la clama
la meva olor de sang! (III, 79-81).²²

El professor P. Farrés, en un dels seus estudis, observa que aquest fragment tingué una primera redacció en quatre estrofes d'alexandrins en el manuscrit presentat als Jocs Florals i que varià definitivament a partir de la primera estampació en el llibre dels mateixos Jocs. Ara són set quintets i un sextet de decasíl·labs, algun exasíl·lab i dos heptasíl·labs. La variació mètrica diu a les clares que el poeta accentua la importància d'aquest fragment gràcies al qual «el sentiment de culpa i de "pecat" i, en conseqüència, el tema del càstig, aconseguix molt més l'efecte de premonició que es pot deduir d'aquest passatge».²³

El segon Atlant fa una enumeració de pecats que ha vist arreu del territori –com Júpiter quan baixà i vegí la terra, en els díctics d'Ovidi: sacrificis humans, la innocència sollada, vicis a doll, robatoris sacrílegs, disbauxa juvenil, pares que venen llurs fills, fills que es desenten dels seus pares vells, germans que es maten. Verdaguer ho mesura en els versos 94-101.

La presentació del tercer Atlant és una extraordinària descripció amb mots com «esguerro», «guerxo», «figura estrafeta», «esblanqueït»... i que no parla, sinó que braola entre les tombes del temple (III, 102-105).

El terratrèmol aterra l'estàtua, no del déu, sinó de l'ídol, escriu Verdaguer, Neptú (III, 119), i anticipant els nous pecats que s'acumularan, en el v. 125 escriu una paràfrasi capgirada del verset bíblic:

22. En el text de l'edició primera la paraula 'potser' és 'pot ser'.

23. Pere FARRÉS, «La construcció de l'Atlàntida», *Miscel·lània Segimon Serrallonga*, Vic, Eumo Editorial, 2001, pàg. 97.

Déu marcà amb un senyal Caïm» (Gn 4,15) – [...] marcat ja amb taca de l'infernall segell (III, 125).

En el cant IV senyoreja el càstig. Hi ha, però, un esment genèric del pecat amb el mot ja conegut, «crim» (IV, 30 i 152), i en aquest vers: «[...] la humanitat superba» (IV, 83) –el pecat de la supèrbia, el grau màxim de l'orgull, que menysprea els altres i fins i tot Déu– que esdevindrà la concreció d'un dels pecats més greus i grans enllaçat, en part, amb la tradició clàssica i bíblica. Tanmateix em sembla que no és pas el primer, considerant la cronologia dels fets en el poema.

També hi ha encara una tercera referència que podríem anomenar indirecta i que ens retorna a la memòria un verset del *Gènesi* ja esmentat. Aquest és el vers:

Mes, prompte a la que esborra del cor mes santes regles (IV, 153),

com una glosa d'aquell «els pensaments dels seu cor s'inclinaven sempre cap al mal» (Gn 6, 5).

Aquí, el cor acumula males intencions; allí –en el vers–, es buida dels sants manaments fixats per Déu en la consciència humana. I per damunt d'aquest conjunt menor, hi ha l'anticipació del que serà un dels pecats majors dels Atlants, suara esmentat. El primer. El poeta es prepara i ens alerta: «Jo apunto a ses entranyes [les de la terra que el mar sepultarà] la ploma per escriure-hi» (IV, 85) l'esdeveniment ja pròxim, «lo jutjament del poble que es creia sempitern» (IV, 86)... El somni d'eternitat del poble dels Atlants que han de «desésser» perquè són «la humanitat superba» (IV, 83).

Plegau, Atlants, de batre-us-hi [...]

[...] fills de Neptú, a l'infern (IV, 87-88).

Els cants VI i IX són els centrals, al meu entendre, a l'hora d'assanyalar els grans pecats causants del cataclisme.

Potser es podria afirmar que fins a arribar al cant VI, el tema ha temptejat només un camí d'avenç, mentre que aquí penetra a la fondària on descobreix la causa de la condemna atlàntica, deixant a l'entremig el cant de les illes gregues i la pintura, diguem, de l'enfonsament. Verdaguer tria dos grans pecats que tenen el seu gruix històric-cultural i religiós.

En el cant VI es condensa la història d'amor d'Hesperis i d'Hèrcules que pren un inesperat relleu en afegir-se a la viudetat d'ella el nou motiu amorós. I en l'heroi grec, en sumar-se al seu amor per una reina solitària i sense regne una acció de protecció i de salvament.

Sis estrofes abans de finir el cant V hi ha l'anticipació d'allò que és més punyent que la solitud en l'ànima d'Hesperis. L'estret ja és obert i Hèrcules se n'entra com les ones cap a l'Atlàntida per anar a salvar el seu amor. Ella el veu venir, però sa vinguda ¿és per esperonar encara més la mar o per endur-se-la? Deixarà ses filles? En aquest moment de lluita en el cor matern, el poeta escriu:

Oh cèlica puresa! llavors li aparegueres,
 com Àngel ensenyant-li de Bètica el camí.
 —Vine-hi, si vols guardar-me ton lliri— li digueres,
 i al punt, per assolir-te, de tot se despedí (V, 101-104).

A continuació s'anuncia la mort de les filles i en tres estrofes ella se n'acomiada abans que el poeta ens digui que tot ha finit entre la mare i elles.

Encastada en el cant «La catarata», rebull d'aigües colgadores d'un reialme, i mots de comiat d'Hesperis, és sorprenent la presència d'aquesta doble figura retòrica següent: una extrema prosopopeia i comparació amb la qual parla el poeta i un símbol quan ho fa la personificació. Això és: la puresa, concepte abstracte, és personificada i el poeta se li adreça i la compara amb un àngel —realitat del món transcendent!—; i ella, la puresa, parla a Hesperis convidant-la a servir-li la seva virtut de viuda honesta i pura sota el símbol del «lliri». On ens portarà aquesta anticipació poètica?

El cant VI és, en el seu començament, la segona part del drama d'una mare que, si acaba de deixar les filles mortes, ara cal que guiï els fills traïdorament cap a la mort en «lo segon diluvi» (VI, 6) dient-los que cal pujar a la muntanya. Ella els seguirà ben aviat, diu, perquè no se n'adonin de l'arribada d'Hèrcules. Els fills l'obeeixen, els veu amuntanyar-se, recorda «l'hora que hermosos los parí» (VI, 18) i és a punt de cridar: «—Tornau, que us enganyí.» (VI, 20). Tot seguit hi ha aquesta estrofa:

Mes repensa, i tement, si massa plany llur vida,
 que li pendran la joia que té de més valor,

a llur fossa deixant-los volar a tota brida,
atura el mar de llàgrimes amb què desbota el cor» (VI, 21-24)

Ara, evidentment, hem de seguir els versos per trobar la preuada joia que Hesperis tem perdre a mans dels fills si vol que visquin.

Segueixen dues estrofes més de plor matern i s'adreça a l'heroi: «Déu o mortal que sies...» (VI, 33) i amara els seus peus «amb llàgrimes de sang» (VI, 36) contant-li que ha perdut les filles, però que encara són vius dotze fills «que en guerra amb Déu fan l'obra de l'univers malbé» (VI, 42); li recorda l'amor d'Atles, els somnis de mare novella i que un dia els seus petits, perseguint un ocell meravellós,

[...] fent tòrcer los sàlics i bogam (VI, 90),
me veren entre escumes distreta rabejà'm (VI, 92).

Verdaguer, transportant la cremor dels deshonestos vells que espiaven la casta Susanna del bíblic relat (cap. 13 de *Daniel*, versió grega) a l'altre extrem de la vida, a la infantesa, narra la pèrdua de la innocència; aleshores, «lo geni benèit d'innocentesa» (VI, 95), la personificació de la puresa, plorant se'n puja al cel. És a dir, l'àngel de l'estrofa del cant anterior, aquí s'allunya dels fills d'Hesperis, nens encara.

Ella continua recordant la història: a mesura que els xicots s'engrescaren per la guerra va pensar que desapareixerien «los tèrbols records que em mataran» (VI, 100). Però no. Morí Atles

[...] e indòmits los fills que duguí al ventre
voltaren-me, ail, encesos d'un maleït ardor,
i avui mateix volgueren –no és molt que el món se n'entre!–,
volgueren fer-me oferta de son damnat amor! (VI, 101-104)

I l'estrofa següent ens aclareix el per què amb traïdoria els havia emmenat muntanya amunt: era mare i no tingué valor per demanar el llam de Déu «sobre llur testa» (VI, 107).

Tot seguit Verdaguer broda la lluita d'Hesperis parlant amb Hèrcules:

trau de perill de totes mes joies la més bella;
deslliura ma puresa o aixafa mon cor nu (VI, 115-116).

Per altra part se sent esposa d'Atles i li suplica que la colgui al seu costat

[...] amb un penyal per llosa
que els fills de mes entranyes no puguem decantar (VI, 123-124).

Aquesta és la història d'Hesperis. Aquest és el pecat d'incest en l'ànima dels Atlants que Verdaguer ha burinat al cor de *L'Atlàntida*. El primer gran pecat. Com un segon Dante, fa obrir la porta del mal per la luxúria.²⁴ L'encastament d'aquest pecat com el primer i decisiu en la doble direcció de condemna dels Atlants i de salvació d'Hesperis, ja fou ressaltat per la crítica de Joan Sardà.²⁵

Per tot el que tinc damunt la taula, res no em fa pensar en una font directe dels textos clàssics que pugués impressionar Verdaguer. La luxúria no és present quan es parla dels dolents Atlants. Les paraules llegibles al *Critties* només signifiquen d'una manera general el canvi: quan hi hagué 'creuament' o 'barreja' entre l'element diví i l'humà i aquest fou el que prevalgué, garronaren 'la injusta cobdícia i la força'. Si tornem, però, al text llatí del *Critties* que Verdaguer tenia al davant, potser podríem parlar de font inspiradora, indirectament si més no. En el ja esmentat Ms. 374/IV de la Biblioteca de

24. Una lonza leggiera e presta molto,
che di pel maculato era coverta;
[...]
di quella fera alla gaetta pelle (Inf. I, 32-33 i 42).

La més mantinguda tradició ha vist en aquesta pantera —o animal semblant— el símbol de la luxúria, com en el lleó i la hoba —les altres dues feres que s'interposen en el camí de Dante— l'orgull i l'enveja. Tomàs d'Aquino ensenyava que «a aquestes tres poden reduir-se totes les altres passions que són causa del pecat» (*Sum. Th.*, I-II, 77, 5).

25. «La situación de Hesperis es por demás interesante. Lucha en ella el amor a sus hijas, las futuras Hespérides, y a sus hijos, los Atlantes; lucha el afán de morir a su lado en el momento supremo de la inminente catástrofe, con el temor de que, en el paroxismo de la rabia, le roben sus hijos aquella joya de su pudor de que quisieron, codiciosos, despojarla un día, y para salvar la cual de sus incestuosas asechanzas tuvo que huir y guarecerse al abrigo de la tumba del amado esposo. Tal es el delito que Dios castiga al decretar el hundimiento del continente atlántico y el suplicio eterno de los criminales que aún hoy expían su falta en el fondo del Teide, montaña volcánica de Canarias, último resto, según la tradición, de dicho continente. La voz de Dios que manda a Hesperis que se salve para cumplir sus destinos de madre de la Iberia, fuérsala a confiarse a los brazos de Alcides» (Joan SARDÀ, «La Atlàntida. Poema catalán por el Pbro. D. Jacinto Verdaguer», dins *La Academia*, tom IV, núm. 21 (7 diciembre 1878), pàg. 323).

Catalunya podem llegir aquestes paraules que corresponen a les darreres del fragment canònic 12.1a:

Postquam igitur divina sors multis mortalium cupiditatum sordibus immixta, infirma et debilis extitit in ipsi, et mos humanus involuit... (fol. 57r).

Diria que és il·luminador aquest quintet de mots:

multis mortalium cupiditatum sordibus immixta –[la part divina] barrejada amb moltes porqueries (brutícies o sutzures) de les cupiditats (o cobejances o passions) mortals...

Era massa tradicional en la moral cristiana l'ús del substantiu '*cupiditas*' lligat al sisè manament de la Llei de Déu i reforçat aquí per la presència del '*sordes*' que té les seves més genuïnes significacions en les paraules amb que l'he traduït, com per no pensar que els Atlants que 'entraren' en les filles dels homes –precisió del *Gènesi*– ho fessin empesos més per la passió carnal, que no pas per amor. Pogué ben ésser que aquest vocabulari esperonés la fantasia verdagueriana vers el pecat de la luxúria i, evidentment, el de màxima 'sordidesa' li vingué a la ploma: uns fills que cobegen la pròpia mare. El complex d'Edip. Ni res més ni res menys.

La poètica intuïció de Verdaguer s'ha anticipat a Sigmund Freud en més de 25 anys; el seu geni poètic recrea l'enfrontament de la virtut i el vici extrems. De la luxúria plaçada per Dante a la porta de l'infern, Verdaguer, aquí, n'ha traçat el cobejament primordial; les explicacions freudianes, les ha versificades.

El segon gran pecat és el ja conegut d'antic: l'orgull d'aquells descendents de Poseidó, fills d'Atles.

Verdaguer refà *L'Atlàntida* quan ha superat els escrúpols davant d'un tema pagà. Ara ja ha intuït o descobert que amb aquest poema, a més a més d'episodiar com a coronament de l'obra la gesta de Colom, el navegant aconduït per la Providència, pot lliurar als lectors –tasca que s'adiu amb la seva missió de capellà– una moralitat talment com ho ensenyava Isidor de Sevilla i ho repetia Gregori Maians. Amb els seus versos Verdaguer adoctrina: féu el bé i no el mal perquè Déu castiga, i de valent.